

ДОКУМЕНТАЛЬНІ ЛИСТІВКИ МИХАЙЛА ГРЕЙМА З ВИДАМИ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО

Одними з найбільш об'єктивних візуальних джерел, що зафіксували міські архітектурні ансамблі Поділля (пам'ятки місцевого зодчества) і характерні типи окремих етносів, котрі мешкали на теренах краю, стали світлини видатного представника східноєвропейського фотомистецтва Михайла Грейма (1828–1911 рр.). Його життєвий шлях висвітлювався в працях О. Будзея¹, Ю. Гажтецького², О. Завальнюка³, Н. Козлової⁴, Є. Назаренка⁵, А. Паравійчука⁶, І. Підгурного⁷, С. Щепанського⁸ та ін.

У жовтні 1894 р. Міністерство внутрішніх справ Російської імперії дозволило приватним видавцям випуск бланків відкритих листів⁹, що змінило зовнішній вигляд листівки: одна сторона цілком відводилася для написання адреси (вважалася лицьовою. — *І.П.*), на іншій розміщувалася художня репродукція, а за рахунок зменшення зображення висвітлювався простір для тексту¹⁰. Це дало можливість талановитому фотомитцю М. Грейму більш широко популяризувати свої світлини на бланках документальних листівок.

У пропонованій статті зроблені спроби виокремити й проаналізувати окремі серії документальних листівок з видами міста Кам'янця-Подільського, видані М. Греймом, із фондів і музейної колекції НІАЗ «Кам'янець», відділу естампів Російської національної бібліотеки (м. Санкт-Петербург), колекції історико-культурологічного Подільського братства (м. Кам'янець-Подільський) та приватних зібрань.

М. Грейм народився 15 вересня 1828 р. в м. Желехові Привіслянського краю (нині Гарволінського повіту Мазовецького воєводства Польщі) у родині міщанина¹¹. Трудову діяльність розпочав в одній із друкарень Варшави, а 1848 р. склав іспит та отримав диплом на звання складача й згодом працював в одній із друкарень м. Любліна. 1852 р. він був запрошений подільським віце-губернатором В. Пфелером і призначений старшим складачем губернської друкарні, посаду наглядача (керівника) якої займав з 1856 — по 1872 рр.¹² 1853 р. М. Грейм одружився на Октавії Вагнер, батько якої в містечку Мінківці був власником пересувної друкарні, що 1832 р. розміщувалася в губернському центрі Поділля й працювала як перша польська друкарня¹³.

1872 р. М. Грейм викупив фотографічний заклад Йосипа Кордиша та відкрив власне фотоательє¹⁴, що розташовувалось у Старому місті за

адресою: Татарська, 12 Б. Невдовзі він добудував фотографічний павільйон з односкатним дахом, частина якого була вкрита черепицею, а інша, для кращого освітлення, була заскленаю. Також обладнав невелику друкарню, організував літографську майстерню, в якій і випускалися листівки¹⁵. Згодом одна з великих вертикальних стін також була повністю засклена. Між першим і другим поверхами майже по ширині всього будинку великими літерами французькою мовою було розміщено напис «PHOTOGRAPHIE», прізвище фотографа й отримані ним в різні роки медалі¹⁶.

У родині М. Грейма було п'ятеро дітей: три сини — Йосиф, Ян, Фелікс, а також дві доньки — Модеста й Вергілія¹⁷. Дівчата проживали з батьками й отримали освіту в Кам'янець-Подільській гімназії¹⁸.

Упродовж 1889–1911 рр. М. Грейм близько 23 разів видавав фотографії з видами Кам'янця-Подільського, неодноразово — поштові листівки з видами міста, а також 1901 р. випустив альбом «Види Кам'янця-Подільського». Він експонував свої роботи на виставках у Львові (1895 р.), Києві (1897 р.), Варшаві (1900 р.), де вони були відзначені срібними медалями.

І. Пігурний, дослідник творчості М. Грейма, на основі аналізу його світлин виокремив у їх складі наступні групи (категорії): окремі пам'ятки архітектури; пейзажі природи, панорами міст і містечок; сюжетно-тематичні композиції; портретні зображення; етнографічні типи — представники різних народів Поділля в національному вбранні; соціальні групи населення; фотофіксація живописних і графічних творів; колажі¹⁹. Для нас найбільший інтерес мають фотографії двох перших груп, хоча основою виданих ним листівок були фотографії інших категорій. Його заслуга полягала в тому, що фотографічне відтворення архітектурної забудови Кам'янця-Подільського здійснювалося на основі панорамно-композиційної фотографії міста з усіх чотирьох боків — півночі, півдня, заходу та сходу, а також окремих видів околиць, міських майданів, вулиць тощо. Автор підбирав для зйомок такі позиції, з яких досить вдало фіксувалася міська забудова, трасування вулиць, розташування храмів, майданів, адміністративних і оборонних споруд тощо.

На сьогодні нами виявлено й опрацьовано 22 листівки з видами міста Кам'янця-Подільського, видані М. Греймом. Зображення на них відповідають фотографіям з його альбому «Види Кам'янця-Подільського» (1901 р.). Аналіз цих листівок дозволяє виділити вісім серій, що різняться між собою оформленням адресної (лицьової) та зворотної сторін.

Адресну сторону першої сувенірної серії умовно можемо розділити на п'ять зон:

- перша, де російською та французькою мовами вказувалися країна та видавець листівки («**ВСЕМИРНЫЙ ПОЧТОВЫЙ СОЮЗЪ. РОССІЯ. — UNION POSTALE UNIVERSELE RUSSIE.**»);
- друга, де вказувалася двома мовами назва документа («**ОТКРЫТОЕ ПИСЬМО. — CARTE POSTALE.**»);
- третя, де у верхньому правому кутку виділялося місце для марки («**Мѣсто для марки.**»);
- четверта, де в центрі розміщувалися п'ять горизонтальних ліній для написання адреси;
- п'ята, де в нижній частині зліва направо по горизонталі зазначалася двома мовами пересторога: («**На этой сторонѣ пишется только адресъ. — Côté réservé exclusivement à l'adresse.**») Текстування та лініювання адресної сторони були виконані в синьому кольорі на бланках коричневого тону (див. Рис. 1).

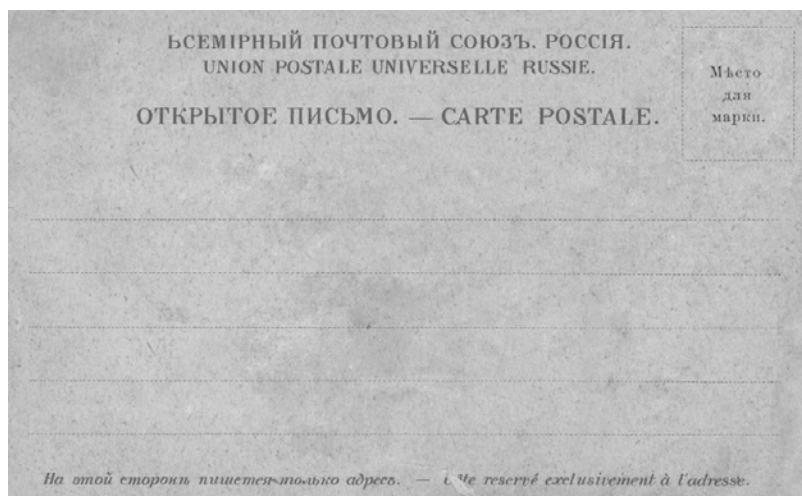

Рис. 1

Зворотна сторона першої серії листівок була видрукувана хромолітографічним способом (на кам'яну плиту наносили відбитки зображень та декоративних елементів, з такої форми друкували кольорові листівки. — *І.П.*) у друкарні Луїса Глезера (Лейпциг). Зображення листівок було представлено поєднанням видів пам'яток міста. Бланк прикрашався гербом, квітами та написом «Souvenir de Kamenetz-Podolie». На цьому ж боці зазначалися замовник (M. Greim, photo-typogr. Kamenetz-Podolie), видавець (Druk. Louis Glaser, Leipzig) та виділялося місце для текстового повідомлення (див. Рис. 2). Листівки даної серії були одними з найперших, оскільки прикрашання видових листівок квітами та гербами

набуло поширення після 1894 р. Одна із сучасниць писала, що з того часу відкритий лист змінив свій зовнішній вигляд із звичайного бланка на художньо прикрашену поштову картку²⁰. Проте ці листівки були надруковані не раніше 1897 р., коли обов'язковим стало зазначення на лицьовій стороні позначення «открытое письмо»²¹.

Рис. 2

Адресна сторона листівок другої серії відповідала попередній. Лише колір текстування та лінування виконані в чорному кольорі, а замість п'яти — чотири горизонтальні лінії для написання адреси (див. Рис. 3).

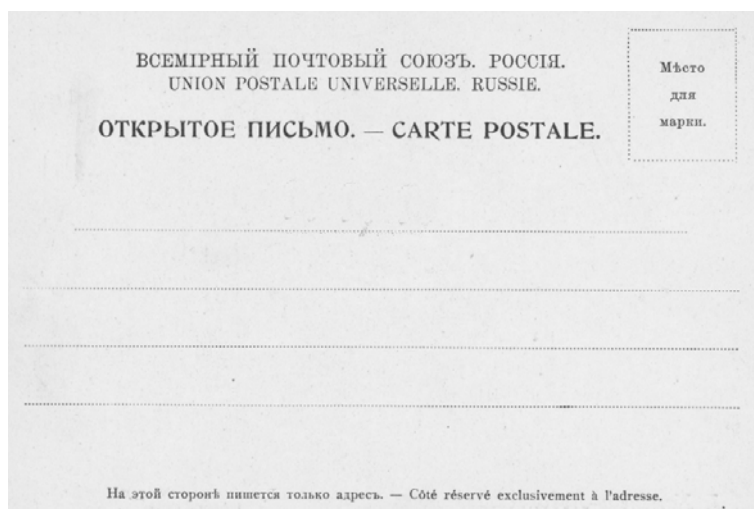
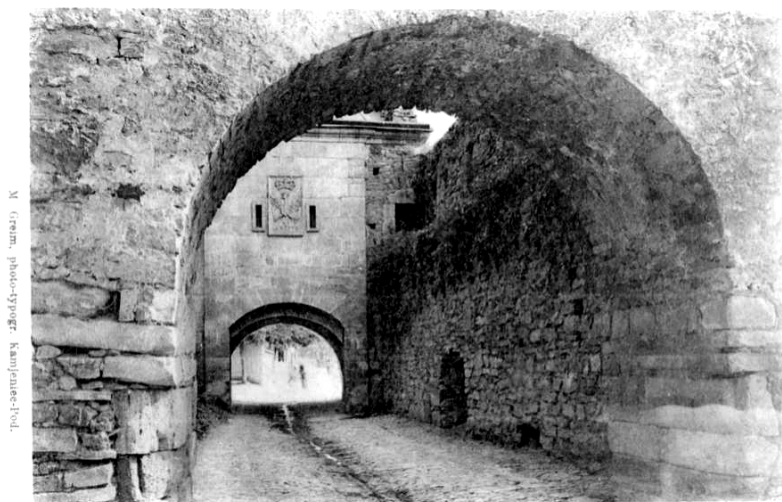

Рис. 3

В основі зворотної сторони листівок цієї серії були фотографії видів м. Кам'янця-Подільського кольору сепії (коричневого тону. — І.П.), виготовлені на підставі негативів М. Грейма. Він першим розпочав широку популяризацію міста шляхом видання листівок за допомогою фотоофсетного друку, а його роботи вирізнялися високим художнім і технічним виконанням сфотографованих пам'яток і видів міста. У нижньому лівому куті листівки містився напис російською та французькою мовами: «Г. Каменець-Подольській — *La ville de Kamienie-Podolie.*», а у нижньому правому — назва зображуваного об'єкту. Дані про видавця зазначалися зліва по вертикальній лінії французькою мовою: «М. Greim, photo-tyrogr. Kamieniec-Pod.» М. Грейм використовував буквений спосіб позначення видавничого знаку (за класифікацією сучасного українського дослідника М. Забоченя²²). З правого боку виділялося місце для написання тексту. Текстування листівки було виконане червоним кольором (див. Рис. 4).

М. Грейм, фото-тврогр. Камієнец-Под.

Г. Каменець-Подольській
La ville de Kamienie-Podolie.

Русскія городскія ворота
La porte russe.

Рис. 4

Документальні листівки третьої серії відрізнялися від попередньої відсутністю на адресній стороні третьої зони («М'єсто для марки»). На звороті напис «Г. Каменець-Подольській — *La ville de Kamienie-Podolie.*» було перенесено з лівого нижнього кута в правий верхній, що дало можливість написання тексту як у правій, так і нижній частині листівки (див. Рис. 5).

Рис. 5

Адресна сторона четвертої серії була аналогічна попередній, а зворотна вирізнялася тим, що місце для тексту висвітлювалося розмитими краями, отже, на всіх серіях листівок М. Грейма воно відводилося за рахунок зображення. На листівках даної серії інформацію про видавця з крайньої лівої горизонталі було перенесено в ліву нижню частину, а рукописний напис «сієрієнь 1902» (з пол. — серпень 1902) вказував, що дана серія була видрукувана протягом 1897–1902 рр. (див. Рис. 6).

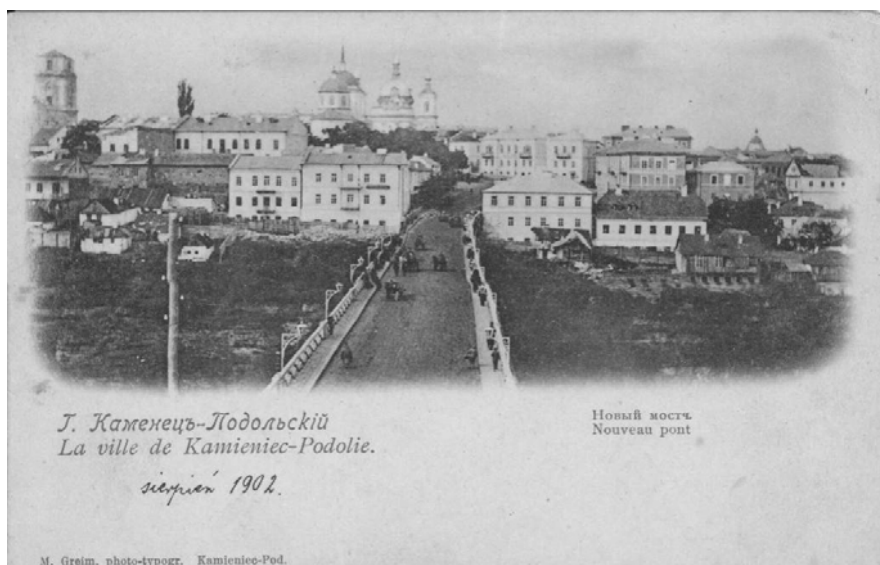

Рис. 6

Оформлення адресної та зворотної сторін листівок п'ятої серії відповідало четвертій. Різниця полягала в тонуванні: четверта серія була виготовлена в коричнюму тоні, а п'ята — у чорно-білому (див. Рис. 7, 8).

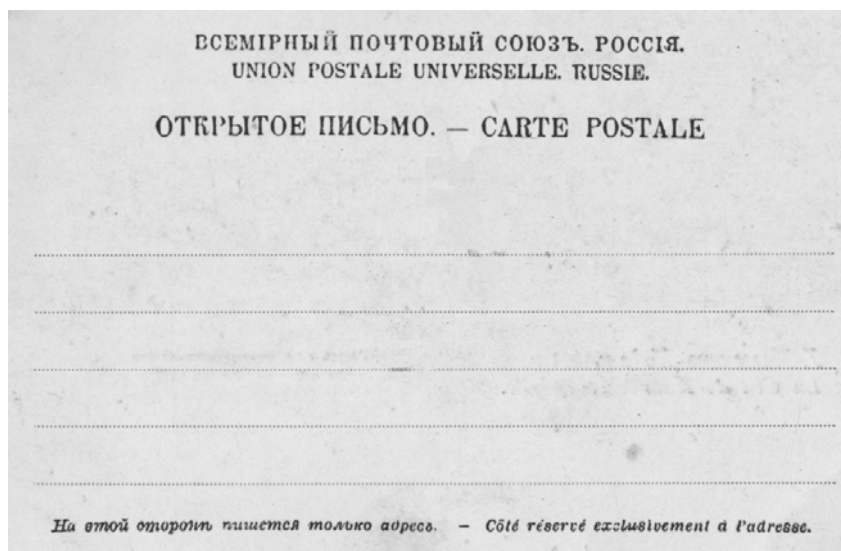

Рис. 7. Адресна (лицьова) сторона листівки

Рис. 8. Зворотна сторона листівки

Адресна сторона документальних листівок шостої серії ідентична листівкам другої, а зворотна сторона відповідала четвертій серії. Проте

листівки останньої висвітлювалися з усіх сторін, створюючи ефект обрамлення, а зображення шостої — лише в нижній частині, зменшуючи тим самим місце для написання тексту (див. Рис. 9).

Рис. 9

Сьома та восьма серії видових листівок М. Грейма за стилістикою відповідали попередній, а відмінність полягала у відсутності місця для марки на адресній стороні. Сьома серія, як і шоста, мала коричневе тонування, а восьма — чорно-біле (див. Рис. 10).

Рис. 10

Спільною ознакою листівок восьми серій було те, що всі вони видавалися в період від 1897 до початку 1904 рр. (? — *І.П.*). На це вказувала відсутність вертикальної смуги, що з'явилася на листівках у результаті зняття заборони писати що-небудь, крім адреси, на другій стороні 1903 р., коли в Росії було видано поштовий циркуляр «Про отримані з закордону ілюстровані відкриті листи з письмовим повідомленням на лицьовій стороні». У ньому зазначалося, що у відповідь на клопотання деяких іноземних поштових управлінь у Російській імперії дозволяється пересилка листівок, відправлених з закордону, з незвичною адресною стороною, розділеною на дві частини²³. Проте листівки без роздільної смуги залишалися в користуванні протягом кількох наступних років, поки не був розпроданий їх видрукований наклад, що знаходився у видавців. Крім того, нові листівки не могли бути відправленими за кордон, поки нововведення не прийняли інші країни-члени Всесвітнього поштового союзу. Зрештою, листівки старого зразка використовувалися до 1907 р., коли запропонований варіант адресної сторони набув широкого розповсюдження у всьому світі. Використання поділу адресної сторони листівок на дві частини було започатковано у Великобританії (1902 р.), Франції (1904 р.), Німеччині (1905 р.)²⁴.

Отже, вивчення документальних листівок з видами м. Кам'янця-Подільського, виданих М. Греймом, дозволяє визначити вісім серій. Їх особливість полягає в тому, що в основу листівок були покладені фотографії видів міста, зроблені видавцем власноруч. Вони є важливим джерелом для вивчення історико-архітектурного розвитку м. Кам'янця-Подільського періоду нової історії. М. Грейм разом зі своєю фотодрукарнею відіграв значну роль у популяризації історичних пам'яток архітектури стародавнього Кам'янця-Подільського, які він розпочав фотографувати 1865 р., до того, як їх було перебудовано в 1874–1876 рр. Саме в цьому полягає цінність його світлин. Вони також використовувалися В. Варгафтіном та Д. Лахмановичем при виданні документальних листівок з видами міста Кам'янця-Подільського.

¹ Будзей О. Подільський фотограф № 1: Ювілеї // Подолянин. — 2008, 12 вересня. — С. 9.

² Garztecki J. Mistrz zapomniany. O Michale Greime z Kamieńca. — Krakow, 1972. — 408 s.

³ Завальнюк О.М., Комарницький О.Б. Михайло Йосипович Грейм // Минуле і сучасне Кам'янця-Подільського: Історичні нариси. — Кам'янець-Подільський, 2003. — Вип. 1. — С. 52–56.

⁴ Козлова Н. Об'єктивом Грейма // Прапор Жовтня. — 1990, 7 липня. — С. 7.

⁵ Назаренко Є. Кам'янецькі митці Михайло та Іван Грейми // Подільські вісті. — 1993, 25 листопада. — С. 7.

⁶ Паравійчук А. Від друкаря до вченого: Наші славетні // Прапор Жовтня. — 1979, 10 лютого. — С. 4; Його ж. Краєзнавець М. Грейм і перша фотодрукарня у Кам'янці-Подільському // Матеріали III історико-краєзнавчої конференції. — Кам'янець-Подільський, 1968. — С. 68.

⁷ Підгурний І.С., Урсу Н.О. Культурно-мистецька спадщина Поділля у художніх фотографіях Михайла Грейма (друга половина XIX — початок XX ст.): монографія. — Кам'янець-Подільський, 2012. — С. 232.

⁸ Щепанський С. Друкар-фотограф Михайло Грейм: Фотолітописці Кам'янця // Кам'янець-Подільський вісник. — 1997, 12 квітня. — С. 7.

⁹ Распоряжение Министра Внутренних Дел по почтовой части, 19 октября 1894 г. // Правительственный вестник. — СПб., 1894. — № 257. — 23 листопада. — С. 1.

¹⁰ Ларина А.Н. Документальная открытка конца XIX — начала XX вв. как источник по истории и культуре Москвы: дис. кандидата ист. наук: 07.00.09 «Историография, источниковедение и методы исторического исследования». — М., 2004. — С. 89.

¹¹ Garztecki J. Op. cit. — S. 52.

¹² А.П. [Прусевич]. М.О. Грейм // Труды Подольского церковного историко-археологического общества. — Каменец-Подольск, 1911. — Вып. XI. — С. 411.

¹³ Garztecki J. Op. cit. — S. 181.

¹⁴ А.П. [Прусевич]. Указ. соч.

¹⁵ Завальнюк О.М., Комарницький О.Б. Вказ. праця. — С. 52.

¹⁶ Підгурний І.С., Урсу Н.О. Вказ. праця. — С. 58.

¹⁷ Garztecki J. Op. cit. — S. 184.

¹⁸ Державний архів Хмельницької області, ф. 244, оп. 1, с. 9, арк. 201 зв.

¹⁹ Щепанський С. Вказ. праця. — С. 7.

²⁰ Шабельская Н.Л. Новая отрасль художественной промышленности // Искусство и художественная промышленность. — 1899. — № 8. — С. 670–671.

²¹ 25-летие Всемирного почтового союза // Почтово-телеграфический журнал Главного управления почт и телеграфов. — 1899. — Сентябрь. — С. 100.

²² Забочень М., Поліщук О., Яцюк В. На спомин рідного краю: Україна у старій листівці. Альбом-каталог. — К., 2000. — С. 12.

²³ Пантюхин В. Фирма «Оттомар Циер» для филателистов // Филателия. — 1996. — № 3. — С. 54.

²⁴ Ларина А.Н. Указ. соч. — С. 92–94.